

Materiały samizdatu i polskiego drugiego obiegu wydawniczego w zbiorach Instytutu Badań Europy Wschodniej przy Uniwersytecie Bremeńskim i ich gromadzenie w latach 80. XX wieku

Centrum Badawcze Literatury Niezależnej i Ruchów Społecznych w Europie Wschodniej – geneza powstania

Pomysł powołania do życia placówki naukowej w Niemczech Zachodnich, w której możliwe byłoby badanie myśli dysydenckiej poszukującej formuł życia społecznego i politycznego opozycyjnego wobec doktryny i praktyki marksizmu-leninizmu, rozwoju kultury alternatywnej w stosunku do oficjalnej w państwach byłego bloku wschodniego, powstał w połowie lat 70. XX w. Konkretnie plany utworzenia instytutu badawczego i zarazem miejsca gromadzenia dokumentacji działalności ruchów opozycyjnych datowane są na 1977 r.¹ Prof. Wolfgang Eichwede, kierujący w latach 1982-2008 Instytutem Badań Europy Wschodniej przy Uniwersytecie Bremeńskim (Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen), z perspektywy czasu potwierdza ówczesną konieczność pracy naukowej w tym zakresie jako główne zadanie tej placówki, przy równocześnie niezbędnym dokumentowaniu życia kulturalnego i społecznego poza cenzurą państwową w krajach Europy Wschodniej². Stosowane przez badacza pojęcie „samizdat” obejmuje szeroki wachlarz dokumentów różnego typu świadczących o represjach wobec opozycji, o działaniach na rzecz praw człowieka i obywatela, o istnieniu organizacji społecznych w krajach tzw. „demokracji ludowej”. Termin ten odnosi się zatem zarówno do tekstów literackich przepisywanych ręcznie przez kalkę lub maszynowo, do książek zakazanych (*libri prohibiti*)³ wydawanych w formie oprawionych maszynopisów w prywatnych oficynach podziemnych, jak też do czasopism i książek artystycznych *artists book*, których nakład obejmował niewielką ilość egzemplarzy, oraz do biuletynów informacyjnych, np.

¹ Zob. W. Eichwede, *Die Forschungsstelle Osteuropa. Archiv und Geschichte*, [in:] *Das Archiv der Forschungsstelle Osteuropa. Bestände im Überblick. UdSSR/Russland, Polen, Tschechoslowakei, Ungarn und DDR*, hrsg. W. Eichwede, Stuttgart 2009, s. 7-21.

² Zob. tamże, s. 14.

³ Takie określenie stosuje się w czeskiej literaturze przedmiotu w stosunku do książek zakazanych. Libri Prohibiti to ponadto dzisiejsza nazwa praskiej biblioteki samizdatu i literatury emigranckiej – zob. Libri prohibiti. Knihovna/Library, [online] <http://www.libpro.cz/> [dostęp 10.09.2017]. Zob. też V. Mádlová, *Libri prohibiti – Die Bibliothek der verbotenen Bücher*, [in:] *Archive im Verbund. Netzwerke und Kooperationen. Frühjahrstagung der Fachgruppe 8 im Verband deutscher Archivarinnen und Archivare e.V., 13.-15. März 2013 an der Karls-Universität Prag, Tschechien*, hrsg. J. Blecher, S. Happ, Leipzig 2014, Wissenschaftsarchive 2013, Bd. 3, s. 166-170.

polskiego NSZZ „Solidarność” czy też ulotek i plakatów organizacji opozycyjnych i niepodległościowych. Zapisana w statucie i obowiązująca do dnia dzisiejszego pełna nazwa bremeńskiego ośrodka badawczego, zarejestrowanego formalnie jako fundacja użyteczności publicznej, brzmi: Centrum Badawcze Literatury Niezależnej i Ruchów Społecznych w Europie Wschodniej przy Uniwersytecie Bremeńskim⁴ i najtrafniej opisuje główne zadania tej placówki, zdefiniowane już na początku jej działalności.

Największy wpływ na koncepcję powołania jednostki badawczej o takim profilu miały wydarzenia w Europie Wschodniej i Środkowo-Wschodniej. Niewątpliwie jednak w równej mierze przyczyniły się do tego głosy licznych uchodźców politycznych osiadłych w Niemczech i na Zachodzie. Bezpośredni impuls dało powstanie w Czechosłowacji w 1977 r. inicjatywy pod nazwą Karta 77 (Charta 77), działającej na rzecz obrony praw człowieka, która znalazła również poparcie wśród emigracyjnych środowisk czechosłowackiej i wschodnioeuropejskiej inteligencji dysydenckiej. W tym czasie Jiří Pelikán, do 1968 r. dyrektor czeskiej telewizji, a potem wydawca emigracyjnego periodyku „Listy” i poseł włoskiej Partii Socjalistycznej do Parlamentu Europejskiego, orędowną w rozmowie z Willim Brandtem za powstaniem takiego centrum badawczego w Republice Federalnej Niemiec (RFN)⁵. Dzięki pośrednictwu Horsta Ehmkego, ówczesnego sekretarza w urzędzie kanclerskim, a zarazem promotora i protektora nowej polityki wschodniej Niemiec Zachodnich, z tą ideą mogli zapoznać się premierzy krajów związkowych. Jej realizacją zajął się burmistrz Bremy Hans Koschnick, a ze strony Uniwersytetu Bremeńskiego – W. Eichwede, który właśnie objął katedrę polityki i historii najnowszej Europy Wschodniej. Pierwsze międzynarodowe spotkanie, zresztą o burzliwym przebiegu, poświęcone projektowi powołania placówki badawczej odbyło się w Bremie w marcu 1979 r. Faza przygotowawcza zakończyła się sukcesem dzięki wystąpieniu Richarda Löwenthala, berlińskiego politologa, oraz listom popierającym inicjatywę intelektualistów i badaczy, osób znających system „realnego socjalizmu” z autopsji: Leszka Kołakowskiego, Jakuba Karpińskiego, Eduarda Goldstücker, Oty Šika, Jiříego Kosty, Borisa Weila⁶ i innych. Należy podkreślić, że szczególnie ważne było osobiste wstawiennictwo rosyjskiego pisarza, historyka literatury, germanisty, dysydenta politycznego w ZSRR Lwa Kopielewa i jego żony, anglistki, pisarki i tłumaczki Raissy Orłowej. Pozbawiono ich obywatelstwa ZSRR na początku 1981 r., po podróży do Kolonii, gdzie osiedlili się na stałe. Żyjący i pracujący na emigracji L. Kopielew wydał wielotomową publikację poświęconą niemiecko-rosyjskim stosunkom kulturalnym⁷ oraz bardzo aktywnie działał na rzecz wszelkich inicjatyw wymierzonych przeciwko represyjności systemu komunistycznego wobec wolności obywatelskich. Szczególne znaczenie w tym zakresie i w ogóle w najnowszej historii społeczno-politycznej przyznawał polskiemu zrywowi „Solidarności”⁸. Ostatecznie L. Kopielew i R. Orłowa podjęli decyzję o przekazaniu swej spuścizny, obejmującej

⁴ Forschungsstelle für unabhängige Literatur und gesellschaftliche Bewegungen Osteuropas an der Universität Bremen. Tekst statutu – zob. *Satzung der Forschungsstelle Osteuropa*, [online] <https://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/de/2/20110606110858/Statut.html> [dostęp 30.06.2017].

⁵ Zob. W. Eichwede, *Die Forschungsstelle Osteuropa...*, s. 14.

⁶ Zob. tamże.

⁷ Zob. *Russen und Rußland aus deutscher Sicht und Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert. Wuppertaler Projekt zur Erforschung der Geschichte deutsch-russischer Fremdenbilder*, hrsg. von M. Keller unter der Leitung von L. Kopielew, München 1985-2006, West-östliche Spiegelungen: Reihe.

⁸ Zob. *Von Moskau an den Rhein. Der Humanist Lew Kopielew in Nordrhein-Westfalen. Dokumentation in Text und Bild zur gleichnamigen Ausstellung*, [red. M. Klassen], Nümbrecht 2008, s. 152.

ponad trzysta pudeł, do archiwum Instytutu Badań Europy Wschodniej⁹. Ten akt zaufania podziałał przekonująco na wiele innych osób, nie tylko zresztą na dysydentów ze Związku Radzieckiego, które w kolejnych latach powierzyły swoje osobiste archiwa bremeńskiej placówce.

Powołanie Instytutu Badań Europy Wschodniej w Bremie

Połowa lat 70. obfitowała w szczególne wydarzenia w stosunkach polsko-niemieckich, które miały miejsce w Bremie. W grudniu 1975 r. powstało tutaj z inicjatywy m.in. Christiny Koschnick¹⁰ Towarzystwo Niemiecko-Polskie (Deutsch-Polnische Gesellschaft Bremen e. V.)¹¹. Dwunastego kwietnia następnego roku prezydent Gdańska Andrzej Kaznowski i burmistrz Wolnego Miasta Hanzji Bremy H. Koschnick podpisali porozumienie o współpracy¹². Tym samym została nawiązana pierwsza w historii Republiki Federalnej Niemiec i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej współpraca miast¹³. Wydarzenie to stanowiło niewątpliwie osiągnięciem w bilateralnych stosunkach polsko-niemieckich na płaszczynie lokalnej. Dla H. Koschnicka było zaś

pierwszym posunięciem na drodze do realizacji idei Aktu Końcowego z konferencji hel-sińskiej: wspierania spotkań między ludźmi, których dzieliły żelazna kurtyna i wydarzenia drugiej wojny światowej¹⁴.

W ramach umowy stała się możliwa nie tylko wymiana przedstawicieli administracji landowej-wojewódzkiej i miejskiej, lecz także pracowników różnych instytucji i reprezentantów grup zawodowych i społecznych¹⁵. Po wizycie pierwszego sekretarza PZPR Edwarda Gierka w RFN 11 VI 1976 r.¹⁶ nastąpiły niemiecko-polskie wymiany artystów, sportowców i młodzieży. Przy tej okazji miał pojawić się też pomysł organizacji spotkania robotników polskich i niemieckich¹⁷.

W tym okresie na Uniwersytet Bremeński trafiają pierwsze dokumenty, materiały ikonograficzne, fotografie, druki wydawane poza cenzurą w krajach byłego bloku wschodniego oraz pisma emigracyjne. Zasoby te wejdą w skład kolekcji Instytutu Badań Europy Wschodniej w momencie jego utworzenia w 1982 r. Nie można przy tym pominąć faktu, iż zało-

⁹ Spuścizna przechowywana w Instytucie Badań Europy Wschodniej, sygn. FSO 01-003.

¹⁰ Archiwalny zespół Ch. Koschnick (sygn. FSO 2-012), znajdujący się w zbiorach Instytutu Badań Europy Wschodniej, obejmuje materiały świadczące o dużym zainteresowaniu Polską. Na przykład w listach z połowy lat 70. do redakcji czasopisma „Polen”, wydawanego przez Polską Agencję „Interpress”, protestowała przeciwko ówczesnie kreowanemu przez propagandę wizerunkowi Polski.

¹¹ Dokumentacja Towarzystwa Niemiecko-Polskiego przechowywana jest w Instytucie Badań Europy Wschodniej, sygn. FSO 2-106.

¹² Zob. Partnerstadt Danzig, [online] http://www.rathaus.bremen.de/partnerstadt_danzig-2269 [dostęp 14.09.2017].

¹³ Zob. D. Riechel, *Begegnung(e)n einer Städtepartnerschaft Bremen-Danzig 1976-1996. Mit Grußworten von Hans Koschnick und Tadeusz Fiszbach*, Bremen 1996, s. 17-18.

¹⁴ *Bremen-Gdańsk = Danzig-Brema. 20 lat partnerstwa miast = 20 Jahre Städtepartnerschaft 1976-1996*, Bremen 1996, s. 6.

¹⁵ Zob. tamże, s. 20.

¹⁶ Zob. *I sekretarz KC PZPR Edward Gierek zakończył oficjalną wizytę w RFN*, „Dziennik Bałtycki”, 14.06.1976.

¹⁷ Wspominał o nim H. Koschnick w wywiadzie udzielonym Albrechtowi Riechersowi – zob. A. Riechers, *Hilfe für Solidarność. Zivilgesellschaftliche und staatliche Beispiele aus der Bundesrepublik Deutschland in den Jahren 1980-1982*, Bonn 2006, Reihe Gesprächskreis Geschichte, 67, s. 39.

żenie instytutu spotkało się z ostrą krytyką ze strony mediów w PRL i ZSRR. Komentarze w polskiej prasie niedwuznacznie dyskredytowały sens istnienia ośrodka. Na przykład na łamach „Dziennika Bałtyckiego” można było przeczytać, że „kiedy na uniwersytecie bremeńskim otwarto «placówkę badawczą» literatury wschodnioeuropejskiej, w praktyce zajmującą się drukami nielegalnymi, zakazanymi, jakie ukazują się w Polsce. Trudno to wszak nazwać działaniem na rzecz przyjaźni i współpracy”¹⁸. Drugim wydarzeniem wymienionym w cytowanym artykule było utworzenie biura NSZZ „Solidarność” w Bremie. Dziennikarz widział w tej inicjatywie postępowanie sprzeczne z duchem porozumień gdańsko-bremeńskich z 1976 r.¹⁹ Powstanie, działanie i zamknięcie Biura Informacyjno-Koordacyjnego NSZZ „Solidarność” stanowi oddzielną kwestię. Temat podejmowali badacze analizujący dokumenty, które znajdują się w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej²⁰, artykuły w ówczesnej prasie oficjalnej, dokumentację przechowywaną w archiwum Niemieckiej Centrali Związkowej (Deutsche Gewerkschaftsbund)²¹. Dokumentacja – choć nie kompletna – biura zgromadzona w archiwum instytutu²² może dać dodatkowe impulsy do badań naukowych, np. naświetlić aspekt istnienia tej placówki w kontekście lokalnym (w Bremie) oraz jej współpracy z niemieckimi instytucjami, organizacjami i grupami. Propagandowej dezaprobacie dla powstania instytutu dała również wyraz prasa radziecka. W maju 1982 r. „Nowoje Wremia” („Новое Время”) donosiły o bremeńskich „dywersantach”, finansowanymi przez amerykańskie służby bezpieczeństwa, a redakcja „Literaturnoj Gaziety” („Литературная Газета”) z oburzeniem wskazywała na katastrofalny konflikt w obliczu Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie podpisanego 1 VIII 1975 r. Stwierdzono przy tym, że funkcjonowanie instytutu ma na celu gwałtowne obalenie rządów innych państw²³. Ani propaganda, ani działania służb bezpieczeństwa państw bloku wschodniego²⁴ nie doprowadziły jednak do zaniechania prac placówki. Burmistrz bremeński nie cofnął jej swego wsparcia finansowego. Obok miasta Bremy głównym sponsorem instytutu stała się Fundacja Volkswagena (Volkswagen Stiftung), a od 1986 r. – Konferencja Landowych Ministerstw Kultury (Kultusministerkonferenz). Mimo wszelkich kontrowersji na płaszczyźnie polityki międzynarodowej podjęto więc pracę badawczą. Równocześnie kontynuowano pozyskiwanie materiałów archiwalnych. Z czasem Instytut Badań Europy Wschodniej zajął szczególną pozycję wśród europejskich placówek gromadzących dokumentację i druki wschodnioeuropejskiej opozycji politycznej. Stało się tak głównie dlatego, że do zbiorów trafiała dokumentacja jednocześnie z wielu krajów: byłego ZSRR, Polski, byłej Czechosłowacji i NRD oraz z Węgier. Obecnie obok wciąż kontynuowanej aktywności badawczej i uzupełniania zbiorów w Instytucie regularnie podejmowane

¹⁸ Zob. M. Mikulski, *Siedmiu gdańszczan w Bremie*, „Dziennik Bałtycki”, 12.08.1982 – kopia w zbiorach Instytutu Badań Europy Wschodniej, sygn. FSO 2-088.

¹⁹ Zob. tamże.

²⁰ Zob. «Solidarność», «Zachód» i «Węże». *Służba Bezpieczeństwa wobec emigracyjnych struktur Solidarności 1981-1989*, red. P. Pleskot, Warszawa 2011; *Solidarity with Solidarity. Western European Trade Unions and the Polish Crisis, 1980-1982*, [ed. by I. Goddeeris], Lanham, Md. 2010.

²¹ Zob. M. Świder, *Das Informationsbüro der Solidarność in Bremen im Spiegel von Archivmaterialien des Deutschen Gewerkschaftsbundes*, „Inter Finitimos. Jahrbuch zur deutsch-polnischen Beziehungsgeschichte” 2009, nr 7, s. 203-216.

²² Zespół przechowywany pod sygn. FSO 2-088 był konsultowany przez autorkę: C. Miedema, *Vrede of Vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig*, Amsterdam 2015, s. 112-120, s. 566-567.

²³ Zob. W. Eichwede, *Die Forschungsstelle Osteuropa...*, s. 16.

²⁴ Na ten temat brak opracowań, ale można założyć z dużą dozą pewności, że takie działania zaistniały.

są inicjatywy na rzecz upowszechniania jego zasobów i dorobku naukowego. Należy do nich działalność popularyzatorska, w tym przyjmowanie w archiwum wycieczek i organizacja seminariów dla studentów i młodzieży, spotkania ze świadkami historii, doradztwo i konsultacje polityczne, udzielanie komentarzy w mediach oraz organizacja wystaw, do których instytut przywiązuje dużą wagę. Największym echem odbiła się ekspozycja poświęcona kulturze samizdatu pokazywana na początku nowego tysiąclecia w Berlinie, Pradze, Brukseli i Budapeszcie²⁵.

Ogólna charakterystyka zasobów

W początkowym okresie swojej działalności instytut miał na celu zgromadzenie jak największej ilości wydań samizdatowych i drugoobiegowych, to jest utworów i dokumentów powielanych i rozpowszechnianych poza cenzurą w krajach Europy Wschodniej. Z punktu widzenia opracowania tych nabytków ważne i pracołłonne zadanie stanowiło rozpoznanie tekstów, ich autorów, wydawców i identyfikacja edycji. W wielu przypadkach granica między wydaniem krajowymi a edycjami zagranicznymi (w tym emigracyjnymi) tych samych tytułów przeznaczonymi do dystrybucji w kraju docelowym była płynna. Drogi dystrybucji, zawile sieci kontaktowo-przerzutowe między emigracją i krajem badają dziś historycy nie tylko w Polsce²⁶. Instytut przez swoje aktywne uczestnictwo w sieci kontaktów między Wschodem i Zachodem korzystał z tego, pozyskując egzemplarze materiałów bezdebitowych. Ich kolekcjonowanie już na szeroką skalę sprowadzało się do tego, iż zatrudnieni w instytucie naukowcy, archiwiści, bibliotekarze, często właśnie emigranci pochodzący z krajów bloku wschodniego, oraz dyrektor placówki nawiązywali bezpośrednie kontakty z odpowiednimi kręgami w poszczególnych krajach i w środowiskach emigracyjnych na Zachodzie. Pracownicy instytutu podróżowali też za żelazną kurtynę, aby pozyskać odpowiednie materiały, zabezpieczyć je – często poprzez nielegalne przewiezienie do Niemiec, a niejednokrotnie poprzez przesyłanie dalej, do innych docelowych ośrodków i osób na Zachodzie. Obiekty gromadzone w tym okresie tworzyły ogólną bibliotekę samizdatu czy, inaczej mówiąc, dokumentów obiegu pozacenzuralnego. Opis ich proveniencji ograniczał się do wskazania kraju lub regionu ich pochodzenia. Utworzono sztuczne kolekcje, zawierające materiały z poszczególnych krajów pogrupowane według gatunków:

- Monografie/druki zwarte;
- Wydawnictwa periodyczne;
- Wydawnictwa drobne, dokumenty/druki ulotne;
- Plakaty i afisze;
- Fotografie;
- Zbiory audiowizualne;
- Obiekty;
- inne, np. zbiory tematyczne czy też w przypadku polskich kolekcji np. zbiór pod nazwą „Pocztą niezależną”.

²⁵ Katalog wystawy zawiera najobszerniejszą jak dotąd prezentację materiałów samizdatu: *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa. Die 60er bis 80er Jahre*, [hrsg. von W. Eichwede], Bremen 2000. Dokumentationen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa, Bd. 8.

²⁶ Zob. A.A. Reisch, *Hot books in the Cold War. The CIA – funded secret Western book distribution program behind the Iron Curtain*, Budapest-New York 2013; F. Kind-Kovács, *Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*, New York 2014; P. Sowiński, *Tajna dyplomacja. Książki emigracyjne w drodze do kraju 1956-1989*, Warszawa 2016.

Przy takim uporządkowaniu zasobów informacja o źródle pochodzenia materiałów sprowadzała się w najlepszym przypadku do wzmianki w dokumentacji. Przy czym należy także zaznaczyć, iż brak tego typu danych częściowo wynikał z faktu, iż darczyńcy ze względów bezpieczeństwa nie chcieli, aby ich wymieniano. Czasem publikacje przechodziły przez ręce wielu pośredników zanim trafiły do Bremy. W efekcie oznacza to dzisiaj brak istotnych dla historyków informacji na temat funkcjonowania obiegu niezależnych w poszczególnych krajach. W tak określonej strukturze biblioteczno-dokumentacyjnej zbiorów instytutu materiały osobiste, korespondencja i manuskrypty postrzegane były jako dokumenty dodatkowe. Nie ujęto ich w katalogach opracowanych w latach 90.²⁷ Jednak pod koniec tego dziesięciolecia powoli zmieniano strukturę organizacji zbiorów instytutu z biblioteczno-dokumentacyjnej na archiwalną. Pozwala to na zachowanie oryginalnego układu wewnątrz kolekcji oraz informacji o ich proveniencji. W przypadku kolekcji literatury samizdatu są to zarówno spuścizny twórców, jak i uczestników opozycji i niezależnej kultury w bardzo szerokim znaczeniu. Należą do nich dystrybutorzy tekstów, ich adresaci, kolekcjonerzy, a także introligatorzy czy maszynotypistki. Jeśli chodzi o materiały dysydentów, emigrantów z byłego ZSRR lub z byłej Czechosłowacji udało się w dużej mierze zrekonstruować pochodzenie poszczególnych egzemplarzy. W przypadku zaś kolekcji druków polskiego obiegu wydawniczego zadanie to okazuje się znacznie trudniejsze, a czasem – niewykonalne. Materiały dzieł nabywane nie są przyporządkowywane sztucznym kolekcjom instytutu, lecz przechowywane się je w zespołach osób lub grup je przekazujących. Dzięki wpisom do elektronicznej bazy danych staje się możliwe odnalezienie np. druków drugoobiegowych w różnych zespołach.

Kolekcje archiwalne wchodzą dzisiaj w skład dwóch głównych działów: „Były Związek Radziecki i Wspólnota Niepodległych Państw” i „Europa Środkowo-Wschodnia”. Obecnie oba zawierają razem ponad 600 zespołów. Trzeci, rozwijający się, dział to elektroniczna dokumentacja dzieł ruchów opozycyjnych w Europie Wschodniej. Zaplecze badawcze instytutu uzupełnia biblioteka specjalistyczna, obejmująca ok. 50 000 woluminów druków zwartych oraz ponad 1200 tytułów periodyków. Są to publikacje ogólnokrajowe, regionalne i lokalne wydawane w krajach byłego bloku wschodniego, w tym duża ilość tytułów z okresu transformacji ustrojowej przełomu lat 80 i 90. XX w. i bezdebitowe druki z byłego ZSRR oraz prasa emigracyjna.

Bibuła w Bremie, historia jej gromadzenia w latach 80. przy udziale polskich emigrantów

W przypadku zbioru polskich druków niezależnych z lat 80. przechowywanych w Bremie nie można powiedzieć, iż ich kolekcja powstała z inicjatywy i dzięki wysiłkowi jednej osoby. Gromadzenie materiałów tego typu umożliwiła bowiem przede wszystkim aktywność grupy osób, w tym twórców, wydawców, kolporterów i odbiorców literatury

²⁷ Zob. *Unabhängige Periodika aus Polen 1976 - IV 1989. Bestandskatalog*, zusammengestellt und bearb. von A. Murche-Kikut, Bremen 1990; *Unabhängige Periodika aus Polen 1976-1990. Bestandskatalog*. Bd. 2, überarb. und erw. Auflage, zusammengestellt und bearb. von A. Murche-Kikut, Bremen 1992; *Tschechischer und slowakischer Samizdat der siebziger und achtziger Jahre. Bestandskatalog*, zusammengestellt und bearb. von Z. Philipsová, Bremen 1994; *Novaja periodika i Samizdat na territorii Sovetskogo Sojuza 1987-1991. Katalog kollekcií = Neue Periodika und Samizdat auf dem Territorium der Sowjetunion*, zusammengestellt und bearb. von E. Žemkova, Bremen 1992; F. Eckart, *Eigenart und Eigensinn. Alternative Kulturszene in der DDR (1980-1990)*, Bremen 1993.

podziemnej w Polsce, pracowników bremeńskiego instytutu i jego przyjaciół oraz zaangażowanie wielu polskich emigrantów. Były to dziesiątki osób i instytucji, które zidentyfikowano na podstawie analizy dokumentacji placówki oraz setki tych, których nazwisk nie da się już dzisiaj ustalić. Opisane poniżej postacie to jedynie przykłady. Należy przy tym podkreślić, że ich współpraca z bremeńską placówką stanowiła tylko wycinek ich działalności, ale dobrze charakteryzuje zaangażowanie tych osób we wspieranie dążenia Polaków do odzyskania wolności i do upadku komunizmu.

Helga Hirsch

Odegrała ważną rolę w tworzeniu podwalin polskiej kolekcji instytutu²⁸. Dzięki jej kontaktom z działaczami opozycji, takimi jak Bogdan Borusewicz, Władysław Bartoszewski, Wiktor Woroszyński²⁹, oraz licznym podróżom do Polski – bywała w Gdańsku, Krakowie i Warszawie – trafiły do Bremy dokumenty, pisma, fotografie dokumentujące działalność niezależnych organizacji, np. Komitetu Obrony Robotników, Wolnych Związków Zawodowych Wybrzeża, studentów i powstającego w 1980 r. NSZZ „Solidarność”. Nawiązała też kontakty z emigrantami na terenie RFN i Berlina Zachodniego, m.in. z Andrzejem Chileckim, oraz z sympatykami polskiej opozycji, jak Hans Henning Hahn i Peter Raina, w tym czasie już osobiście zaangażowanymi w jej wspieranie³⁰. Słusznie interpretowała bieg wydarzeń i dlatego podczas swego pobytu w Polsce w 1982 r. zwróciła się do pracownika ambasady RFN Klausa Reiffa z prośbą o pomoc w transporcie druków podziemnych do Bremy, aby w trudnym okresie stanu wojennego gromadzić dokumentację do badań.

Angela Murche-Kikut

W 1984 r. pracę w bremeńskim instytucie podjęli Wolfgang Schlott – jako pracownik naukowy – i A. Murche-Kikut na stanowisku odpowiedzialnej za zbiory polskie pracownicze archiwum i biblioteki. Oboje przyczynili się do intensyfikacji gromadzenia materiałów źródłowych. Dokumentalistka z wykształcenia, władająca świetnie językiem polskim, pochodzi z niemieckiej rodziny wywodzącej się ze Sztumu, który opuściła pod koniec lat 60. Bezgraniczne zaangażowanie archiwistki, jej wysokie kwalifikacje fachowe i świetna organizacja pracy powodowały, iż kolekcja polska szybko się rozrastała. Pracownica instytutu spędzała w Polsce z rodziną wakacje – często podróżowała wtedy po kraju wozem campingowym, który służył jako środek transportu bibuły. Spotykała się z wieloma osobami zaangażowanymi w działalność opozycyjną, np. z pisarzem i współtwórcą periodyku „Zapis” Wiktorem Woroszyńskim, z redaktorką „Tygodnika Mazowsze” Joanną Szczęsną czy też z ekonomistą, wykładowcą KUL-u profesorem Stefanem Kurowskim, historykiem i bibliografem Władysławem Chojnackim. Osoby te, jak wiele innych, świadomie przekazywały do Bremy za pośrednictwem A. Murche-Kikut biuletyny opozycji, książki opublikowane w drugim obiegu wydawniczym, znaczki poczty podziemnej,

²⁸ Praca doktorska H. Hirsch pt. *Bewegungen für Demokratie und Unabhängigkeit in Polen 1976-1980 (Ruchy na rzecz demokracji i niepodległości w Polsce 1976-1980)* ukazała się drukiem w 1985 r. w Moguncji. Manuskrypt rozprawy znajduje się w archiwum Instytutu, Sygn. FSO 02-120. Nosi tytuł *Politische Opposition und unabhängige gesellschaftliche Bewegungen in Polen 1976-1980 (Opozycja polityczna i niezależne ruchy społeczne w Polsce 1976-1980)*.

²⁹ Por. A. Riechers, *Hilfe für Solidarność...*, s. 60.

³⁰ Zob. P. Raina, *Bliski szpieg*, Warszawa 2007, s. 196.

ulotki i plakaty. Obok kontaktów w Polsce drugim najważniejszym kanałem przerzutu publikacji zza żelaznej kurtyny były znajomości zawarte z emigrantami i współpraca z niezależnymi instytucjami i organizacjami polskimi działającymi na Zachodzie. Dłatego A. Murche-Kikut nawiązała relacje z Biurem Koordynacyjnym NSZZ „Solidarność” za Granicą w Brukseli, z Piotrem Chruszczyńskim z Komitetu Koordynacyjnego NSZZ „Solidarność” we Francji (Comité de Coordination du Sandicat Solidarnosc en France) w Paryżu, z komitetami Solidarności z „Solidarnością” (Solidarität mit „Solidarność”), np. we Frankfurcie nad Menem, z Ericem Chenowethem z Komitetu Pomocy Solidarności (Committee in Support of Solidarity) w Nowym Jorku oraz ze szwedzkim Komitetem Poparcia Solidarności (Svenska stödkommité för Solidaritet) w Lund.

Andrzej i Jolanta (Mirosława) Wirgowie

Najbardziej owocny okazał się jednak kontakt z małżeństwem A. i J. Wirgów z Moguncji. Byli oni założycielami Komitetu Pomocy Solidarności w Moguncji (Hilfskomitee Solidarnosc Mainz e.V.)³¹. A. Wirga jako aktywny działacz NSZZ „Solidarność” w Polskim Związku Motorowym jesienią 1981 r. przyjechał wraz z żoną do RFN, gdzie pozostali po wprowadzeniu w kraju stanu wojennego. Obszerna korespondencja A. Murche-Kikut z A. i J. Wirgami, prowadzona od maja 1985 do marca 1990 r., zawiera spisy setek tytułów prasy podziemnej, monografii wydawanych w drugim obiegu, materiałów ikonograficznych, fotografii oraz kaset audio i wideo. W korespondencji najczęściej pojawiają się tytuły publikacji z Wrocławia i całego Dolnego Śląska oraz materiały „Solidarności Walczącej”. Oficjalnym przedstawicielem tej organizacji na terenie Niemiec Zachodnich był bowiem właśnie A. Wirga. Po zamknięciu Informacyjno-Koordynacyjnego Biura NSZZ „Solidarność” w Bremie od listopada 1983 r. A. i J. Wirgowie przejęli zadania koordynacyjno-informacyjne. Organizowali przerzut sprzętu poligraficznego do Polski, akcje pomocy i wiele innych przedsięwzięć na rzecz ruchu solidarnościowego na terenie RFN oraz prowadzili kartotekę represjonowanych działaczy „Solidarności”. W latach 1983-1989 wydawali (jako Hilfskomitee Solidarnosc e.V. Mainz) przy wsparciu m.in. Gerharda Gnaucka, Zbigniewa Wilkiewicza, Marii Zähres (po mężu Luft), Anke Kleinschmidt biuletyn informacyjny w języku niemieckim pt. „Solidarność, Informations-Bulletin”. W swych wspomnieniach Z. Wilkiewicz opisuje przyjazną współpracę z A. i J. Wirgami, ich ogromne zaangażowanie. Poznali się latem 1983 r. na kursie w Szkole Ludowej (Volkshochschule). Urodzony w Kaiserslautern dwujęzyczny ślawista, absolwent Uniwersytetu w Moguncji pomagał potem małżeństwu przy tłumaczeniu polskich tekstów ogłaszanych w tymże biuletynie pod pseudonimem Adam Kruk, w skrócie AK³². Archiwum A. i J. Wirgów i ich Komitetu Pomocy Solidarności przechowywane jest dziś w archiwum instytutu³³.

Andrzej Chilecki

Drugi pod względem objętości zbiór dokumentów związanych z gromadzeniem przez Instytut polskich druków ciągłych i zwartych w latach 80. stanowi korespondencja placówki z A. Chileckim. Prawnik z wykształcenia, publicysta, najszerzej znany jako autor *Kroniki*

³¹ Zob. *Solidarność z Polską. Ruch wsparcia „Solidarności” w Niemczech*, [red. A. Zając, tł. A.B. Kulaszewski, A. Kacalska], [Berlin 2012], s. 24.

³² Zob. Z. Wilkiewicz, *Heimatloser Ausländer, Erinnerungen*, Radeberg 2011, s. 335 i nn.

³³ Zespół archiwalny: Wirga, Andrzej und Mirosława (Jolanta), Hilfskomitee Solidarnosc, sygn. FSO 2-118.

niemieckiej w paryskiej „Kulturze” w latach 1975-1989³⁴, publikował również w londyńskim „Tygodniku Polskim”, nowojorskim „Nowym Dzienniku”, a także pracował dla polskiej sekcji Radia Wolna Europa. Jako współpracownik londyńskiego wydawnictwa Polonia Book Fund „należał do najmocniejszych filarów”³⁵ akcji rozdawnictwa książek w ramach amerykańskiego programu wspierania niezależnej literatury w krajach za żelazną kurtyną³⁶. Opuścił Polskę w styczniu 1959 r. – mieszkał najpierw w Wiedniu, a od 1969 r. do końca swego życia – w Kolonii. Niebywała aktywność A. Chileckiego i jego zaangażowanie na rzecz polskiej kultury zasługują na głębsze opracowanie. Pierwszą próbę podjęła Iwona Superczyńska-Muszyńska³⁷, zaś obszerniejszą biografię opublikował Paweł Sowiński³⁸. Ten drugi autor w swym jakże cennym artykule obok wątków biograficznych koncentruje się na kolporterskiej pracy A. Chileckiego w ramach wyżej wspomnianego tzw. „CIA Covert Book Program”. Na odpowiednie ujęcie naukowe czeka jeszcze wiele sfer działalności tego publicysty, np. współpraca z Towarzystwem „Kontynent” (Gesellschaft Kontinent e.V.) w Bonn, którego był współzałożycielem, czy działalność w Exil P.E.N., niemieckim oddziale PEN Klubu dla Pisarzy-Wygnañców (International P.E.N. Club Centre for Writers in Exile)³⁹, w którym pełnił rolę skarbnika oraz organizatora wystaw⁴⁰, a przede wszystkim – osoby rozwijającej i podtrzymującej ogromną sieć kontaktów na obczyźnie. W nekrologu przekazanym instytutowi przez Krzysztofa Hylę A. Chilecki charakteryzowany jest następująco:

Publicysta, wydawca, działacz społeczny, człowiek-instytucja, w polskim środowisku, nie tylko w Niemczech, ale w całej Europie [...]. Może jednak największą zasługą Andrzeja Chileckiego było stworzenie we własnym domu w Kolonii oazy, oazy ciepła, przyjaźni, oparcia i prawdziwie polskiej gościnności, z której skorzystało tak wielu przybyszów z Polski – pisarzy, artystów, intelektualistów⁴¹.

W notatce prasowej Towarzystwa „Kontynent” opublikowanej w języku niemieckim K. Hyla podkreślał też, że A. Chilecki „był [...] zaangażowanym orędownikiem wol-

³⁴ Zob. *Kultura Paryska*, [online] http://kulturaparyska.com/pl/ludzie/pokaz/a/andrzej_chilecki?q=chilecki,%20andrzej [dostęp 03.10.2017].

³⁵ P. Sowiński, *Książki ze starej półki. Portret Andrzeja Chileckiego*, [w:] *Yesterday. Studia z historii najnowszej. Księga dedykowana prof. Jerzemu Eislerowi w 65. rocznicę urodzin*, komitet redakcyjny J. Olszek [i in.], Warszawa 2017, s. 866-882, 866.

³⁶ Chodzi tu o „The CIA Covert Book Program during the Cold War” – zob. A.A Reisch, dz. cyt.; P. Sowiński, *Tajna dyplomacja. Książki...*; tenże, *CIA Covert Book Program: Book Programs in Poland*, [online] <https://www.wilsoncenter.org/publication/cia-covert-book-program-book-programs-poland> [dostęp 06.08.2017].

³⁷ Zob. Instytut Badań Europy Wschodniej, zespół archiwalny A. Chileckiego, I. Superczyńska, Andrzej Chilecki – jego publikacje i związki z książką, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej. Praca magisterska pisana pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Kłossowskiego, ukończona pod opieką dr hab. G. Gzelli, sygn. FSO 02-065.

³⁸ Zob. P. Sowiński, *Książki ze starej półki...*

³⁹ Zob. Strona internetowa *Exil-P.E.N., Sektion deutschsprachiger Länder*, [online] <https://www.exil-pen.de/exil-pen-zentrum> [dostęp 10.10.2017].

⁴⁰ A. Chilecki służył poradą organizatorom wystaw i użyczał na nie swych eksponatów. Tak było np. w przypadku ekspozycji: „Solidarność lebt. Ausstellung zur Geschichte einer Bewegung. Bilder und Dokumentation aus dem polnischen Untergrund” (Solidarność żyje. Wystawa do historii ruchu. Obrazy i dokumentacja z polskiego podziemia), Castrop-Rauxel, 13 I 1985-3 II 1985; „Samizdat. Unabhängige Literatur in Osteuropa und der Sowjetunion” (Samizdat. Literatura niezależna w Europie Wschodniej i Związku Radzieckim), Kolonia, 8 V 1985-29 VI 1985.

⁴¹ Instytut Badań Europy Wschodniej, kopia telexu w jęz. polskim w dokumentacji własnej, K. Hyla, Zmarł wielki Polak, informacja do publikacji, Maciej Rybiński (nadane przez BBC, Londyn, 10 VI 86, telex przekazał: Krzysztof Hyla, Bonn 12 VI 89), sygn. FSO.

nej, niepodległej Polski, wspierał zarówno w sensie idealnym, jak i materialnym polską opozycję i związek zawodowy „Solidarność”⁴². Instytut bremeński miał w latach 80. w publicyście głównego dostawcę publikacji NSZZ „Solidarność” (m.in. biuletynów) i innych materiałów polskiej opozycji. Na przykład w korespondencji z czerwca 1983 r. W. Eichwede zlecał H. Hirsch zapoznanie się z ofertą A. Chileckiego, obejmującą wybór 4800 stron biuletynów informacyjnych (związkowych, regionalnych), 3031 stron książek i broszur, 44 fotografie. W liście do wydawcy z dnia 18 XII 1984 A. Murche-Kikut podkreślała: „możemy wspomnieć, że właśnie za Pańskim pośrednictwem zbiór naszego archiwum polskich samizdatów znacznie się wzbogacił”. W liście z 18 IV 1986 r. A. Chilecki oferował natomiast duży zbiór (ponad tysiąc obiektów) podziemnej ikonografii i innych materiałów – unikatowych fotografii, znaczków pocztowych, ulotek, kart, banknotów, kalendarzy, odznak, proporczyków – z przeznaczeniem na wystawy, bo nie chciał, żeby leżały w szufladzie. W liście z 9 V 1987 r. koloński współpracownik przy okazji podziękowań za raport z działalności bremeńskiej placówki za lata 1982-1986 stwierdził, że „na pewno teraz więcej instytutów będzie korzystało z biblioteki bremeńskiej. Chyba w Europie nie ma nigdzie podobnie bogatych zbiorów w tym zakresie”⁴³. Ostatni list nosi datę 25 V 1989 – niestety nie było dane A. Chileckiemu dożyć dni przełomu politycznego i ustrojowego w Polsce.

Krzysztof (Christof) Hyla

W okresie strajków sierpniowych 1980 r., tworzenia NSZZ „Solidarność”, a potem stanu wojennego jedną z najistotniejszych kwestii było godne zaufania i pewne źródło informacji przekazywanej zarówno do Polski jak i poza jej granicę. Takim miejscem stała się redakcja pisma „Kontinent. Unabhängiges Forum russischer und osteuropäischer Autoren” („Kontinent. Niezależne forum rosyjskich i wschodnioeuropejskich autorów”). Szczególne zasługi miał w tym zakresie współpracownik periodyku K. Hyla, który opuścił Polskę w maju 1972 r. Ponieważ był Ślązakiem, otrzymał w RFN statut przesiedleńcy (*Spätaussiedler*). Wychowany w dwujęzycznej kulturze i w świadomości swego niemieckiego pochodzenia – nie miał problemów z integracją w Niemczech. Niemniej jednak próby odnalezienia właściwej dla siebie orientacji politycznej okazały się dla niego drogą niezmiernie zawiłą⁴⁴. Istotnym przeżyciem, przełomem ideowym stało się dla K. Hyli poznanie losu Władimira Bukowskiego. O represjach wobec rosyjskiego dysydenta dowiedział się w 1976 r. z ulotki Międzynarodowego Stowarzyszenia Praw Człowieka (Internationale Gesellschaft für Menschenrechte, IGMF). Krótco potem podjął współpracę z tą organizacją w jej siedzibie we Frankfurcie nad Menem. Od 1978 r. związał się zaś na wiele lat z redakcją wspomnianego pisma „Kontinent”, publikowanego w Bonn⁴⁵. Było to niemieckie wydanie rosyjskiego periodyku „Континент”, redagowanego przez Władimira Maksimowa, a ukazującego się

⁴² Tłumaczyła na język polski K. Garsztecka: „Er war ein engagierter Verfechter eines freien, Unabhängigen Polens und unterstützte sowohl ideell als auch materiell die polnische Opposition und die Gewerkschaft «Solidarnosc»”. Cyt za Ch. Hyla, *Polnischer Exilpublizist starb in Köln (Polski publicysta na wygnaniu zmarł w Kolonii)*, Pressemitteilung der Gesellschaft Kontinent e.V., Bonn 15.06.1989.

⁴³ Korespondencja w dokumentacji własnej Instytutu Badań Europy Wschodniej, sygn. FSO.

⁴⁴ Relacja K. Hyli z 12.08.2016 w zbiorach Instytutu Badań Europy Wschodniej, sygn. FSO 2-Hyla.

⁴⁵ Pismo ukazywało się w latach 1974-1992 r. W 1979 r. zmieniono jego podtytuł – „Kontinent. Forum für Ost-West Fragen” („Kontinent. Forum do spraw Wschód-Zachód”), a od 1982 r. nosiło podtytuł: „Ost-West-Forum” („Forum Wschód-Zachód”).

w Paryżu. Redakcją niemiecką kierowała Cornelia Gerstenmaier, natomiast K. Hyla pracował jako asystent redakcji i odpowiadał za przegląd wiadomości. Kolejne kluczowe wydarzenia w jego biografii to wyjazd do Polski latem 1980 r. W okresie strajków sierpniowych K. Hyla podczas podróży po Polsce zawarł znajomości z przedstawicielami komitetów strajkowych, które wkrótce przekształciły się w komisje założycielskie NSZZ „Solidarność” w Gdańsku, Warszawie i na południu Polski. Jako osoba regularnie obsługująca teleks redakcyjny po powrocie do Bonn odbierał informacje, apele, sprawozdania, z czasem nadchodzące z całej już Polski (często nie znał przy tym ich nadawcy). Zadaniem K. Hyli było przesyłanie ich dalej: do Radia Wolna Europa, do rozgłośni radiowej Deutsche Welle, jak też do paryskiej „Kultury”. Zajmował się tym intensywnie do momentu ogłoszenia stanu wojennego w Polsce. Po tragedii grudniowej otrzymywał biuletyny i prasę wydawaną w drugim obiegu, w tym „Tygodnik Mazowsze”, które powielał w kilkunastu egzemplarzach na kserokopiarce Towarzystwa „Kontynent”. Instytut Badań Europy Wschodniej w Bremie został wciągnięty do rozdzielnika odbiorców kopii tych biuletynów. Niestety oprócz samych kserokopii i teleksów w dokumentacji instytutu nie ma wzmianek dotyczących sposobu przekazywania tych materiałów do bremeńskiej placówki na początku lat 80. Pracownik Stowarzyszenia „Kontynent” działał bowiem nieoficjalnie, nie z upoważnienia tej organizacji, a jedynie za jej cichym przyzwoleniem. Pierwsza korespondencja na temat obszernych przesyłek polskiej bibuły przychodzących do Bremy za pośrednictwem K. Hyli datowana jest na lato 1983 r. W późniejszym okresie, jak wynika z korespondencji K. Hyli z A. Murche-Kikut⁴⁶, do instytutu przychodziło wiele periodyków: „Arka”, „Nowy Zapis”, „Wezwanie”, „Obóz”, „Obecność”, „Baza”, „Miesięcznik Małopolski”. Pracownik redakcji „Kontynentu” przysyłał do Bremy na zlecenie A. Chileckiego również literaturę piękną publikowaną w drugim obiegu.

Opracowanie i udostępnianie zbiorów polskich publikacji drugiego obiegu i archiwaliów

Publikacje tego typu są dzisiaj w dużej mierze opisane i udostępniane wszystkim użytkownikom. Tworzą tzw. kolekcje sztuczne, założone w połowie lat 80., i obejmują podzespoły:

1. Druki zwarte: ok. 3500 jednostek;
2. Druki ciągłe: ok. 2500 tytułów;
3. Druki ulotne i dokumenty: ok. 3000 egzemplarzy;
4. Plakaty i afisze: ok. 2000 egzemplarzy;
5. Poczta podziemna (znaczki, karty, koperty, stemple): ok. 3500 jednostek;
6. Materiały audiowizualne: ok. 500 jednostek;
7. Fotografie (odbitki, negatywy): ok 1000 jednostek;
8. Obiekty muzealne (sprzęt drukarski, medale, proporzycy, wpinki): ok. 500 jednostek.

Spuściznę osób i dokumentację organizacji przechowuje się w zespołach archiwalnych. Poza zbiorami *stricto* archiwalnymi zawierają one również kolejne jednostki zaliczane do wyżej wymienionych podzespołów. Dla zbioru druków ciągłych i zwartych opracowano katalogi drukowane, wykaz tych ostatnich jest dostępny także w wersji elektronicznej⁴⁷. Kierująca od 2008 r. instytutem prof. dr. Susanne Schattenberg postawiła

⁴⁶ W dokumentacji własnej Instytutu Badań Europy Wschodniej, sygn. FSO.

⁴⁷ Por. przypis 27. Zespół FSO 2-001, Monographien und Sammelwerke des zweiten Umlaufs in Polen / Druki zwarte w polskim drugim obiegu, [online] <http://134.102.235.4:9090/aDISWeb/app.jsessionid=8403C5C082312014E918D012EE13851> [dostęp 10.10.2017].

sobie za cel wprowadzenie archiwum w erę cyfrową. Projekty opisu archiwalnego realizuje się przy pomocy elektronicznej bazy danych, dodatkowo materiały są częściowo digitalizowane. We współpracy z Europejskim Centrum Solidarności w Gdańsku i przy finansowym wsparciu Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej została w dużej mierze opisana i zdigitalizowana kolekcja druków ulotnych i dokumentów. W przypadku tych materiałów zdecydowano się nie tylko na formalny opis ulotek, lecz także na podanie informacji o ich treści. W ten sposób w bazie danych znalazły się nazwy wszystkich organizacji i grup oraz nazwiska wszystkich osób wymienionych w tekście ulotek. Są to wartościowe, choć przyczynkowe, informacje źródłowe do badań sieci powiązań i kontaktów w opozycji polskiej⁴⁸. W projekcie poświęconym poczcie niezależnej, realizowanemu dzięki finansowemu wsparciu Fundacji Thyssena (Fritz Thyssen Stiftung), zostały opisane znaczki „drugoobiegowe”⁴⁹. Dzięki współpracy badaczki Silke Plate, przeprowadzającej wywiady z twórcami poszczególnych podziemnych poczty i archiwistek zatrudnionych w ramach projektu, jak też archiwistki instytutu, pozyskano informacje m.in. o autorach projektów graficznych znaczków.

Kolejną istotną decyzją ułatwiającą opracowanie zbiorów archiwalnych i bibliotecznych instytutu było przyłączenie jego katalogu do elektronicznego katalogu bibliotecznego rozpowszechnionego na terenie Niemiec północnych. Jego administratorem jest Gemeinsamer Bibliotheksverbund (GBV), którego główna siedziba znajduje się w Getyndze. Pozwala to na katalogowanie zbiorów instytutu w sieci bibliotek oraz na udzielanie informacji do redakcji niemieckich haseł wzorcowych, np. w sprawie osób (autorów, wydawców itp.) lub instytucji sprawczych związanych z poszczególnymi publikacjami.

Wszystkie działania na rzecz upowszechniania zbiorów instytutu mają na celu podwyższenie ich użyteczności naukowej i publicznej. Pozostaje nadzieja, iż pierwotne i nowe kierunki uzupełniania jego zasobów, jak np. gromadzenie materiałów do historii polskiej emigracji z lat 70. i 80. XX w. na terenie niemieckiego obszaru językowego czy publikacji na temat nowych zjawisk i wydarzeń społeczno-politycznych (w tym protestów) w krajach Europy Wschodniej, odpowiedzą na zainteresowania badawcze przyszłych użytkowników.

Streszczenie

Artykuł zawiera zarys historii Instytutu Badań Europy Wschodniej przy Uniwersytecie Bremeńskim i charakterystykę jego zbiorów. Placówka została założona w maju 1982 r. pod nazwą Centrum Badawcze Literatury Niezależnej i Ruchów Społecznych w Europie Wschodniej. Pomysłodawcami jej powołania byli czescy dysydenci, którzy zwracali uwagę niemieckim politykom i opinii publicznej na działalność ruchów społecznych i rozwój kultury niezależnej w krajach byłego bloku wschodniego, a przede wszyst-

⁴⁸ Zob. *Kommunikation im Untergrund. Flug- und Kleinschriften der polnischen Oppositionsbewegung 1976-1989. Erschließungsprojekt*, [online] https://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/de/9/20121204102737/20130902093731/Kommunikation_im_Untergrund-Flug_und_Kleinschriften_der_polnischen_Oppositionsbewegung_1976-1989.html [dostęp 10.08.2017].

⁴⁹ Zob. *Untergrundbriefmarken als Kommunikationsmittel der polnischen Opposition in den 1980er Jahren. Erforschung, Erschließung und Edierung*, [online] https://www.forschungsstelle.uni-bremen.de/de/9/20121204102737/20121204103200/Untergrundbriefmarken_als_Kommunikationsmittel_der_polnischen_Opposition_in_den_1980er_Jahren.html [dostęp 10.08.2017].

kim – na konieczność ich badania i gromadzenia źródeł na ten temat. Instytut w Bremie łączył te dwa zadania od początku swej działalności, zbierając literaturę samizdatu i inne źródła do badań nad opozycją polityczną i kulturą niezależną w krajach tzw. demokracji ludowej.

Kolekcje polskich publikacji tzw. drugiego obiegu wydawniczego z lat 1976-1989/90, wciąż kompletowane, obejmują dzisiaj druki zwarte, periodyki, pocztę niezależną, ulotki, plakaty oraz nagrania audio i audiowizualne. Zbiory te, zgromadzone m.in. dzięki aktywnej współpracy instytutu z polskimi emigrantami, obecnie są także uzupełniane materiałami, prywatnymi kolekcjami, przekazywanymi przez Polaków zamieszkałych głównie w Niemczech.

Słowa kluczowe: polonika w Niemczech – drugi obieg wydawniczy w PRL – samizdat – opozycja polityczna – NSZZ „Solidarność” – polska emigracja w Niemczech – lata 70.-80. XX w. – Brema – archiwa emigracji.

Summary

Samizdat publications and uncensored publications from Poland in the archives of The Research Centre for East European Studies at the University of Bremen and their collection from the 1980s

The article briefly describes the aims of Research Centre for Eastern Europe / Forschungsstelle Osteuropa. It was first founded in May 1982 as „The Research Centre for Independent Literature and Social Movements in Eastern Europe at the University of Bremen”. The chief reason for the establishment of the Centre was the proclamation of martial law in Poland. The original idea stemmed from the Czech dissidents, who believed that research institutes should be established to work on the countries within the Soviet sphere of influence, without putting emphasis on the nature of the party and state. The Centre began its work by collecting material on „Samizdat”, testimonies of the political opposition, religious conflicts, and artistic dissent after 1945/53. The Polish collection contains a comprehensive set of volumes of „Second Circulation“, 1976-1989/90. There are textual materials: journals of trade union, and „Solidarność” movement, books published in underground, documents and leaflets, independent mail, posters, and audio-visual materials. The Bremer archive owes its success thanks to the participation of emigrants. Their private collections today are particularly important, and unique in their character. Examples for cataloging and archival description are cited.

Key words: Polish publications in Germany – second uncensored circulation of the independent publishing publications in the Polish People’s Republic – samizdat – political opposition – NSZZ „Solidarność” – Polish diaspora in Germany in 1970s-1980s – Bremen – the archives of the emigration.